

Побоїще в січі (стисло)

Володимир Малик

У першій частині тетралогії ("Посол Урус-шайтана") розповідається, як Арсен Звенигора, їдучи з Січі додому провідати хвору матір, виявив у степовому вітряку трьох зв'язаних дівчат. З'ясувалося, що їх викрав зі своїми поплічниками сотник Чорнобай для того, щоб продати татарам. Арсен хотів визволити нещасних, але сам потрапив до рук злочинців. З намови найзапеклішого з них — Тхора — Звенигору було продано тим же татарам. У Кафі молодого запорожця купив Га-мід-бей і завіз у Туреччину. Через якийсь час Арсену пощастило втекти. Після багатьох пригод він приїхав додому, але тут виявилось, що зникла його менша сестра-красуня. Звенигора з односельцями знайшов її в ямі на хуторі Чорнобая. Боючись справедливої кари, сотник утік у Крим, а Тхора послав на Запорозьку Січ убити Арсена.

Ще в молоді роки Гамід украв у Болгарії двох діток — п'ятилітнього Ненка і трирічну Златку. Хлопчика під іменем Сафар віддав у школу яничарів, а Златку перейменував на Адіке й виховував разом зі своєю дочкою. Діти забули одне одного. Через багато років Златка з допомогою Арсена повернулася до своїх батьків, її брат у той час уже командував сотнею яничарів. Життєві шляхи Арсена, Сафар-бея та всіх інших персонажів багато разів переплітаються. В основу зображеної далі події покладено історичний факт.

У Лубенському курені спали не всі. Кілька козаків, а серед них Звенигора, Воїнов, Метелиця і Сікач, накрившись ряднами, схилилися в найдальшому кутку біля свічки і грали в карти...

Діда Шевчика з ними не було. Йому ще звечора не пощастило, і він, програвшись до цурки, з досади ліг спати...

Десять ген-ген за північ дід Шевчик раптом прокинувся. Йому приснився страшний сон... Обливаючись потом, Шевчик лупнув очима... Дід Шевчук виглянув у вікно і побачив... яничарів.

Уперше в житті по-справжньому злякався козак Шевчик!

Шевчик притьмом скочив з полу, підбіг до картярів — і потушив свічку і попередив картярів, що у Січі було повно яничарів.

Козаки розбудили побратимів, за хвилину весь курінь був на ногах.

Поскільки курінний ночував у кошового перед радою, то всі мимоволі почали прислухатися до слів Арсена. Арсен командував козаками, наказував готувати зброю, і почалася пальба!

Гримнув залп. Потім — другий, третій. Курінь заволокло димом. У відповідь знадвору пролунало страшне нелюдське виття. Яничари подалися назад, залишивши на снігу кілька десятків убитих і поранених. Але тікати їм нікуди. Ззаду колихалася суцільна жива стіна.

Цілитися козакам не доводилося: яничари стояли так густо, що одна куля

пронизувала зразу двох, а то й трьох.

Після перших залпів уся Січ схопилася на ноги. Кожен курінь ошетинився дулами мушкетів. Безперервно гриміли залпи. З веж ударили гаківниці й гармати. Рясний дощ куль і ядер лився на січовий майдан, де зібралося найбільше ворогів, і косив їх десятками й сотнями.

Збожеволілі від жаху яничари заметушилися, заметалися по Січі, як звірі у ловчій ямі. Ті, що були ближче до воріт, намагалися відчинити їх, але марно. А коли з надбрамної вежі ударили гармати, натовп відхлинув назад.

Вже ніхто не слухав нічиїх наказів. Кожен думав тільки про порятунок. Бачачи, що звідусіль гримлять постріли, ошалілі яничари і спагії згадали про хвіртку, якою входили до Січі.

Туди! До неї! Втекти з цього пекла, де кожен курінь, старшинська хата і військова скарбниця, ба навіть церква — хоч насправді то різнокольорові вікна миготіли в ній від вогню, що вилітав з дул мушкетів, — сіють смерть!

Тисячний натовп ринув до хвіртки. Але прохід там дуже вузький. В нього може протиснутися за раз лише один утікач. І кожен намагається бути тим щасливцем. Дехто прокладав собі дорогу шаблею, стинаючи голови своїм єдиновірцям.

Задні напірали на передніх. Кожен кричав, лаявся, погрожував, проклинав. Хрипи вмираючих, стогін поранених, вигуки поодиноких старшин, що намагалися навести хоч який-небудь лад, безперервний гул пострілів — усе злилося в дикий нелюдський рев.

Широкий майдан, усі січові вулички й провулки поміж куреннями були вже завалені трупами й пораненими. Поміж ними причаїлося, рятуючись від куль, багато яничарів. Сніг почорнів од крові.

Зненацька в неймовірний шум і гвалт ввірвався тривожний рокіт тулумбасів, а потім — зазивний клич бойових козацьких рогів, що кликали до атаки.

Звуки лунали зі старшинського куреня.

Стрілянина почала вщухати.

І тоді почувся сильний голос кошового Сірка.

— До шабель, браття-молодці! До шабель! Припиніть стрілянину! Виходьте з куренів! Бийте клятих! Смерть бусурменам!

Стрілянина враз припинилася. Крізь розбиті вікна, крізь розчинені навстіж двері з куренів повалили запорожці з шаблями, з ятаганами, з келепами в руках. З криком, з бойовими кличами ринули вони на ворогів, що, ошалілі від жаху, металися в передсвітанковій морозній імлі.

Коли з куреня ударив залп і десятки яничарів упали в сніг, Сафар-бей відчув, як щось гаряче бризнуло йому на обличчя і руки. "Поранений!" — промайнуло в голові. Інстинкт самозбереження примусив його кинутись додолу. Розпластавшись на снігу і переконавшись, що він цілий і неушкоджений і що кулі перелітають поверх нього, ага оглянувся навколо.

Сафар-бей зрозумів, що його обличчя й руки заляпані кров'ю вірних охоронців, і з огидою витерся шапкою. Трохи прийшовши до тями, почав думати, що робити далі.

Тікати? Але куди? Не встигнеш підвестися, як тебе понижуть козацькі кулі...

Ні до чого не додумавшись, Сафар-бей вирішив передусім рятуватися самому. Поволі відплазувавши з-перед вікон, рвучко підвівся і кинувся в суточки між куренями. Сюди кулі не залітали. Перечекавши деякий час, визирнув з-за рогу. Весь широкий майдан перед церквою був усіяний тілами яничарів. Сафар-бей аж застогнав од болю й розпачу. Все пропало! Військо, Честь, Майбутнє, навіть саме Життя!.. Аллах екбер, чому ти допомагаєш гяурам? Навіщо знищуєш славних синів падишаха, вірних захисників ісламу? Врятуй їх, о Аллах!.. Чи, може, твоя велич і твоя могутність — то тільки пуста вигадка, нікчемний обман?..

Сафар-бей швидко перебіг коротку відстань, що відокремлювала його від фортечної стіни. Тут було просторо і не дзижчали кулі. Вузький мертвий простір, яким, крім нього, скористалося ще кілька десятків яничарів, надійно захищав його від смерті. От тільки — чи надовго?

Зорієнтувавшись, де хвіртка, Сафар-бей почав обережно пробиратися до неї попід стіною.

Раптом стрілянина стихла і з куренів висипали козаки. Вони були — хто в чому: в кожухах, у жупанах, свитках, а більшість — просто в білих сорочках. Видно, як спали, так і кинулися до зброї.

Сафар-бей зупинився. Ні, до хвірточки добігти він не встигне. Та, здається, там і не проб'єшся крізь тисняву. До того ж майже всі козаки ринули туди, сіючи смерть серед яничарів, які майже не чинили вже опору... Розпач охопив агу. Ніколи ще перед ним так явно, так зримо не стояв привид смерті, як тепер. І якої безглуздої смерті! По суті, доводиться гинути не в бою, не лицем до супротивника, а показуючи йому спину. Ганьба!

Він стояв за рогом зовсім один. Усі яничари, з якими щойно ховався від козацьких куль, десь зникли, розбіглися, можливо, помчали, як і тисячі інших, до рятівної хвірточки.

Раптом перед ним промайнула знайома бекеша Гаміда. З шаблею в одній руці і пістолем у другій спahія прудко перебіг від одного куреня до сусіднього, видно, маючи намір непоміченим пробратися до хвіртки і крізь неї утекти з Січі. Сафар-бей, забувши про своє становище, іронічно посміхнувся. Цікаво, чи далеко зуміє втекти Гамід? Дуже вже помітна в нього постать.

Гамід не бачив Сафар-бея, хоча був від нього всього за якихось півтора десятка кроків. А Сафар-бей вважав за доцільне не нагадувати Гамідові про себе, бажаючи прослідкувати, що ж робитиме спahія. Невже він ризикне вискочити з своєї засідки і перебігти на очах у сотень козаків широкий майдан? А тільки так він міг добратися до хвірточки.

Однак Гамід явно не поспішав. Притиснувся до стіни, перекинувши шаблю в ліву руку, а пістоль — у праву. На когось вичікував... Ось він весь напружився, замер, підвівши вгору дуло пістоля. Нагадував собою відгодованого чорного кота, який приготувався до стрибка на свою жертву. В кого ж цілиться спahія?

Гамід, був помічений Арсеном. Звичайно, козак міг би відразу вбити беззбройного колишнього свого турецького володаря, але, щоб усе було чесно, Арсен дає йому шаблю. Двобій був важкий, але славний козак здобув перемогу, а ворог його лежав "горілиць, великий і важкий, зовсім не страшний, розплющеними очима дивлячись у чуже небо, яке він хотів зробити своїм".

Арсен знову підняв шаблю, але турок раптом простягнув уперед обидві руки і тихо промовив:

— Салям, Арсене! Не впізнаєш?

— Ненко!

— Так, я Сафар-бей... Нещасний Сафар-бей, якому Аллах присудив померти сьогодні від твоєї руки, як помер щойно Гамід... Арсене, убий мене! Бо в самого рука не здійсмається завдати собі смертельного удару.

— Ненко, про що ти говориш! Забудь це бридке ім'я — Сафар-бей! Тільки через цю потвору,— Звенигора показав на труп Гаміда,— ти став яничаром...

— Мені від цього не легше. Я мушу сьогодні померти...

— Нещасний! Навіщо доля занесла тебе сюди! — вигукнув Арсен.— Хіба, може, для того, щоб ти прозрів!.. Ходімо зі мною!

— Куди?

— Ходімо, я врятую тебе. Виходу з Січі зараз немає. Але я посаджу тебе в холодну, і ти будеш там у безпеці. А завтра — побачимо.

Він схопив агу за рукав і потягнув з майдану.

Роман Воїнов помітив якісь дві підозрілі темні постаті, що, відокремившись від гурту яничарів, навзгінці перебігли січову вуличку і вскочили у відчинені двері першого ж куреня. "Хто б це міг бути? Турки? Не схоже. А своїм — чого б тікати і ховатися",— подумав він і повернув слідом за ними. У сінцях причаївся, прислухаючись до глухого шепоту, що доносився з куреня.

— Ось чийсь жупан — переодягайтеся швидше! — почувся перший голос.— Під виглядом козаків здеремося на вал, а звідти плигнемо вниз, на той бік,— і шукайте вітра в полі!

— Ні, у мене інша думка, Тхоре,— відповів другий голос.— Ми повинні відчинити браму. Хан з військом увірветься в Січ і затопить її ординцями! Їх тут — сорок тисяч!

— Ви збожеволіли, пане Чорнобаю! — обурився Тхір.— Нас запорожці схоплять раніше, ніж ми відчинимо браму! Натягайте глибше на лоба шапку — і гайда на вал!

— На валу нас так само можуть схопити, дурню! Слухай, що я кажу! З валу скотишся — поламаєш ноги та й будеш якраз у руках запорожців!.. Ні, єдиний вихід — руками татар знищити Січ! Вона для нас — як більмо на оці!.. Поки яничари обороняються, треба впустити татар!.. Ходімо!

Роман вихопив з-за пояса пістоль, звів курок. Відступив од дверей... Так от які птахи залетіли сюди! Сам Чорнобай із своїм пахолком!

Двері широко розчинились — і на порозі вималювалась темна постать.

Прогримів постріл. Передній — то був Тхір — упав навznak, на руки свого

супутника. Той кинувся назад і проходом, поміж довгим столом і полом, побіг у глиб куреня.

— Стий! Стий, недолюдку! — прокричав Роман і побіг слідом.

Чорнобай скочив на піл, пригнувся і раптом шуснув у вибите вікно.

— Не втечеш, собако! — кинув дончак, перестрибуючи через подушки, рядна і кожухи, безладно розкидані запорожцями під час тривоги.

Він добіг до вікна і прожогом вискочив крізь нього надвір. В ту ж мить позаду хтось хекнув, ніби забивав довбешкою палю. Свиснула шабля. Роман кумельгом покотився по снігу. Це його врятувало. Чорнобай цілився в голову — і шабля, розітнувши повітря, до самого пруга ввігналася у липову лутку. Поки Чорнобай висмикнув її, Роман схопився на ноги. Їхні шаблі кресонули іскри.

Бій між ними був короткий, але лютий. Поранення в Чигирині ще давалося взнаки, і Роман, відчуваючи, як хитнулася під ногами земля, почав поволі відступати назад. Підбадьорений успіхом, Чорнобай ще більше посилив натиск, щоб якнайшвидше покінчити з козаком.

Одного не врахував Чорнобай — Романового вміння битися на шаблях. Знаючи, що довгого напруження він не витримає, Роман раптом крутонувся убік і спіднизу пругом міцно ударив по шаблі супротивника. Вона бренькнула і переломилась. Ошелешений Чорнобай остовпів. Роман міг пронизати його наскрізь, але занадто було спокусливо узяти таку птаху живцем. Тому приставив йому до горла вістря шаблі і поволі почав тиснути до куреня, аж поки Чорнобай не вперся спиною у стіну.

Так і стояв, боячись і на крок відпустити від себе ворога, бо коли б той кинувся тікати, наздогнати б не зміг.

— Романе, що ти тут робиш? — почувся позаду здивований голос Звенигори.

— Сюди, Арсене, сюди! — гукнув Роман. — Глянь, кого я спіймав!

Він краєм ока бачив, як Арсен з якимось турком наблизився до нього.

Чорнобай намагався опустити голову, щоб на лице не падало місячне світло, але Роман кольнув його у підборіддя, примушуючи закинути голову назад.

— Чорнобай! — вигукнув Звенигора. — На Січі! Яким побитом?

Той мовчав.

— З турками й татарами прибув, — пояснив Роман. — Хотів орду впустити в Січ. Що нам з ним робити? Прикінчити пса?

Звенигора подумав.

— Ні, ні, хай судить товариство! Зачини до ранку в холодній!

— Арсене, ти маєш право сам судити! То й суди! Я тільки заради тебе зберіг йому життя...

— Спасибі, брате. Однак мій суд — то самосуд. А ця людина завинила перед усім народом. Тож хай і судить його товариство... Ходімо, Чорнобаю! Завтра поговоримо з тобою!

До ранку побоїще в Січі закінчилось. Лише півтори тисячі яничарів і спагіїв вислизнули з пастки, в яку самі залізли, і принесли ханові звістку про жахливу

загибель своїх товаришів. Забувши про високий сан і тисячі простих воїнів, що темною масою стояли кінним строєм навколо, хан простер до неба руки і страшно, розпачливо завив, вискалюючи проти місяця гострі білі зуби.

— У-у-у! Шайтан!.. Горе нам!.. У-у-у!

Він ударив коня під боки і помчав у степ, геть від Дніпра. За ханом, збиваючи мерзлу землю ударами кінських копит, двинула орда.

Посланий Сірком у погоню кінний загін запорожців не зумів наздогнати ворога. Перемахнувши через Дніпро і промчавши до сторожової застави, загін зупинився на горбі. Сходило сонце. Внизу розстилався голий безлюдний степ. По ньому в напрямі Перекопу сірів широкий — на цілу версту — слід від десятків тисяч копит. Вдалині котилася по білій сніговій пустелі темна широка пляма. То тікала засліплена смертельним жахом кримська орда.

Звенигора під'їхав до козацької застави. До його слуху долинув із землянки ледь чутний стогін.

— Товариство, сюди! Наших побили! — гукнув Арсен.

У землянці тхнуло димом і кров'ю. Переступаючи через трупи, Звенигора пройшов до лежанки. Там сидів на долівці Товкач. З його грудей вилітав глухий натужний стогін. Арсен схопив товариша за голову — заглянув у напівзаплющені скляні очі.

— Брате!

Товкач здригнувся, поволі розплющив повіки, довго вдивлявся в обличчя, що схилилося над ним.

— Ти, Арсене?

Звенигора потиснув холонучі руки козака.

— Так, це я.

Напружуючи всі сили, Товкач прошепотів:

— Як... там...

Його ледве було чути, але Звенигора зрозумів, що він хоче спитати.

— Усе гаразд. Яничарів побили. Хан утік. Наших загинуло тридцять козаків, вісімдесят поранено.

— Слава Богу... тепер я... можу спокійно... померти.

Він заплющив очі. Та зараз стрепенувся, ніби якась думка пронизала його згасаючий мозок.

— Арсене... Тхір... Тхір... зрадник... бережіться!

Ця звістка не вразила Звенигору: він уже знав про зраду Тхора. Його вразило інше: ця звістка тримала Товкача при житті, додавала йому сили дожити до ранку. Він не міг, не мав права померти, не застерігши товаришів. Пронизаний ятаганом наскрізь, він спереду затулив рану рукою, а спиною притиснувся до лежанки — і так сидів усю ніч, щоб не стекти кров'ю, щоб товариство дізналося про те, хто провів ворогів у Січ. Тепер, звільнившись від своєї таємниці, випростався, розкинув важкі, могутні руки — і навіки замовк.

Запорожці зняли шапки. Вони оцінили вагу козацької самовідданості.

Поховавши з почестями загиблих товаришів, запорожці зібралися перед військовою канцелярією, щоб судити Чорнобая.

Три козаки вивели його з холодної і поставили на ґанку перед товариством. Він мерзлякувато ховав руки в рукави, втягував гостре підборіддя в комір кожуха, дивився тьмяним поглядом униз. Тільки раз позирнув поверх козацьких голів і, побачивши замерзлі, ско-цюрблені трупи яничарів, що лежали на почорнілому від крові снігу, здригнувся і затулив обличчя руками.

— Від правди, Чорнобаю, не втечеш і не заховаєшся! — сказав Сірко. — Настав час оглянутися на своє мерзенне життя і дати відповідь перед народом за все! Народ наш добросердний і часто прощає провини синів своїх, наставляє на путь істини тих, хто схибив, оступився в горі чи скруті. Та тому, хто пролив кров людей наших, хто заради жалюгідної наживи, заради ласощів заморських і срібла-золота агарянського* торгував дітьми нашими, завдаючи їх в неволю бусурменську, тому, хто разом з турками і татарами хотів знищити славу Січ Запорозьку, яка споконвіку захищала землю українську від нападів ворогів наших,— тому прощення немає!.. А втім — хай судить тебе товариство! Ти значний козак: батько твій був полковником, сам ти був сотником, тож хай ніхто не скаже, що осудив тебе один Сірко! Як скаже товариство, так і буде!.. Звенигоро, розкажи все, що знаєш, про цю людину!

Звенигора піднявся на приступець. Розпочав зі своєї першої зустрічі з Чорнобаєм у старому вітряку, коли хотів визволити дівчат, викрадених для продажу в татарські й турецькі гареми. І чим далі розповідав, тим нижче хилив голову Чорнобай.

Дарма, що лютий мороз, над ним стовпом здійсмалася пара, а на лобі виступив холодний піт. Коли ж Звенигора розповів про те, що Чорнобай зі своїм пахолком увів яничар у Січ і хотів відкрити ворота татарам, сотник уклікнув на коліна. На майдані вчинився галас.

— Що там довго судити-рядити — забити собаку! Киями до смерті! — закричали запорожці. — Причепити коневі до хвоста і пустити в степ!

— Повісити на сухій вербі!

— На кіл його! Він же хотів посадити Арсена!

— Четвертувати!

І жодного голосу на захист підсудного. Натовп клекотів од гніву. Найбільш гарячі вихопили шаблі, готові на місці розправитися із зрадником.

Тоді Сірко підняв пірнача. Настала тиша.

Кошовий ступив крок наперед, зняв перед товариством шапку. Голос його прозвучав суворо,— кожне слово дзвеніло, мов мідь.

— Браття, отамани, молодці, славне низове товариство! Знаменний сьогодні у нас день: завдяки пильності козака Шевчика і вашій мужності ми здобули велику вікторію і врятували матір нашу — Січ! Ми показали і туркам, і татарам, що сила наша нездоланна, що вірні сини України — козаки запорозькі і на цей раз, як і багато разів у минулому, не жаліючи живота свого, відстояли вітчизну і честь свою, а нападників покарали і покрили одвічною ганьбою! І кожен з вас не ховався у запічку в час

смертельної небезпеки, а хоробро бився з ворогами нашими. Честь і слава на віки вічні вам, лицарі непоборні!

— Честь і слава нашому батькові кошовому!

— Слава Сіркові! Хочемо і надалі бачити його кошовим!

— Сірка! Сірка! Слава Ганнібалові українському!

Знову довелося кошовому підняти вгору пірнач, щоб установити на майдані тишу.

— Спасибі за честь, товариство! Але рада старшин вибори нового кошового призначила на післязавтра. Ось тоді ви і виберете достойного... А зараз я не про те хотів сказати. Я хотів сказати, що важко нам у такий переможний щасливий день усвідомлювати, що трапляються серед люду нашого такі виродки, як Чорнобай. Не хотілося б цей світлий день затьмарювати судом над ним. Однак мусимо. Щоб одна паршива вівця всієї отари не псувала... Бачу — у всіх у вас одна думка: смерть мерзенному псові, вічна ганьба зрадникові!

Запорожці знову не втрималися, закричали:

— Смерть!

— Ганьба!

Деякі вихопили шаблі, і вони мов блискавки замиготіли на іскристому морозному сонці. Сірко підвищив голос:

— Ні, браття, не так! Найкраще придумав Шевчик, — ось він шепче позаду... Йому ми сьогодні завдячуємо честю і життям, тож хай буде так, як він скаже!.. Іди сюди, Шевчику, герою наш, — скажи товариству свою думку!

Дід Шевчик став поряд з кошовим. Маленький, в латаній свитині і великій, укритій памороззю овечій шапці, зі зморщеним обличчям, він в інший час здався б смішним, та зараз ніхто з козаків і не подумав посміхнутися. Відкашлявшись, Шевчик сказав:

— Браття, а що я надумав своєю дурною головою, — послушайте!.. Ми ніколи не терпіли і не прощали зрадників. Але такого, як Чорнобай, ще не було на нашій землі! Він продавав бусурменам наш цвіт весняний — доньок наших! Він хотів убити нашого лицаря славного — Арсена Звенигору! А тепер мав злий намір знищити разом з турками й татарами Січ Запорозьку, тобто всіх нас!.. Тож хай іде в пекло разом з друзями своїми, з тими, що лежать порізані на снігу!.. Ми зараз будемо спускати їх у Дніпро під лід... Хай же і він пливе попід льодом аж до моря, а там — як захоче — і до самого султана в гості! Прив'яжімо його до якого-небудь яничара — та й шубовснімо в ополонку!

— Молодець Шевчик! Добре придумав!

— От так старий! От так голова!

Шевчик не звик за своє довге, але нужденне життя до похвали і, зніяковівши, шмигнув у натовп.

Чорнобай люто блискав очима з-під рудих брів. Руки його тремтіли, губи закушені до крові. Він поривався щось сказати, але не міг розціпити судорожно стиснуті зуби, і крізь них вилітало глухе ричання. Він поволі відступав назад, аж поки не ударився спиною об стіну, його схопили і потягли на майдан.

Звенигора показав на задубілий труп Гаміда.

— До цього в'яжіть! Вони один одного варті!

Чорнобай вирячив очі, уперся ногами в шорсткий сніг. Метелиця швиргонув його додолу, коліном притис до задубілого тіла спahії. Козаки миттю скрутили живого з мертвим міцним мотузком. Молодий запорожець підскочив на коні, запряженому в шлею. Сікач ухопив барок, накинув на гак петлю мотузка — гукнув:

— Вйо!

Кінь смикнув — з тріском відірвав примерзлий до землі труп Га-міда, поволик до воріт. Чорнобай випручав з-під мотузка руку, хапався за кострубатий сніг, здираючи до крові шкіру, закричав дико:

— А-а-а!

Метелиця перехрестився, плюнув:

— Собаці — собача смерть!

Минуло три дні. Сходило холодне зимове сонце. Після січової ради, на якій знову було обрано кошовим Івана Сірка, запорожці довго, до півночі, веселилися, пили — і тепер спали по куренях як убиті. В ранковій тиші лунко скрипнули завіси фортечної брами. Ворота відчинилися — із них виїхали три вершники: Звенигора, Роман і Ненко. Так, Ненко!.. Він тепер назавжди розпрощався з ім'ям Сафар-бей і їхав починати нове життя. Він погано уявляв, яке воно буде, але вже твердо знав, що повороту до старого нема, як нема повороту вчорашньому дню.

Вершники поминули січову слобідку, що починала куритися ранковими димами, поминули широкий слобідський майдан, на якому височів гарний посольський дім, і крутим берегом Чортмлику поскакали в безмежний білий степ.